

DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ ŞİİRLERDE İSİM HÂL EKLERİNİN KULLANILIŞLARI

Cahit BAŞDAŞ*

Usages of case suffixes in the poems in Divanü Lugatî't-Türk (DLT)

The author firstly elaborates on the case category in Turkish and then describes the manners they are employed in. He also indicates historical changes in the structures and functions of case suffixes. In doing this, he includes samples taken from DLT and comes to a conclusion indicating that no major differences appear in the usages and functions the case suffixes between DLT and other Turkish words in the same period.

Keywords: Divanü Lugatî't-Türk, case suffixes, Turkish, Old Turkish, Morphology.

Hâl kategorisi, Türk dili araştırmalarında önemli bir yer tutar. Çeşitli çalışmalarda, belli bir dönemin, lehçenin veya bir eserin hâl ekleri incelenmiştir. Konu ile ilgili olarak son yıllarda müstakil çalışmalar da yapılmıştır¹. Bu çalışmalarda hâl eklerinin ilgili lehçe veya ağızlardaki kullanılışları yanında, genel olarak, hâl eklerinin sayısı, fonksiyonları ve kullanılan terminoloji hususunda da geniş bilgi verilmiştir.

Türk dilinde kullanılan hâl eklerinin sayısı, fonksiyonları ve kullanılan terminoloji hususunda fikir birliği sağlanamamıştır. İlgili çalışmalarda hâl eklerinin sayısı, beş ile on dört arasında değişmektedir. Ayrıca hâlleri adlandırma hususunda farklı terimlerin tercih edildiği görülmektedir.² Hâl, ismin kendi dışında

* Yard. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

1 Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Çekim Eklerinin Fonksiyonları ve kullanılışları*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi) Malatya 1987; a.mlf., *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 1997; Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1996.

2 Fazla bilgi için bkz.: Ahmet Buran, age. s. 14-23.

kalan kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisidir.³ Hâl ekleri, kelime grubu ya da cümle içerisinde isimler üzerinde kullanılarak sonraki kelimeler, edatlar, genellikle fiiller arasında çeşitli anlam ilgileri kuran ve sık kullanılan isim çekimi ekleridir.

Bu çalışmamızda, Türk kültürü, dil ve tarihinin şaheserlerinden olan Divanü Lügati't-Türk'ü (DLT) inceledik. Eserde yer alan bütün manzum parçalarda⁴ kullanılan hâl eklerini şekil ve fonksiyonları bakımından tasnif ettik. Fonksiyonlarının daha iyi görülmesi amacıyla, hâl ekleriyle kullanılan kelimeleri, ilgili mısralarla birlikte verdik. Terminoloji hususunda ise çoğu araştırmacının benimsediği Türkçe terimleri tercih ettik. Uluslar arası terminolojide kullanılan karşılıkları parantez içerisinde verdik.

YALIN HÂL (NOMINATIVE)

İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan yalın şekilleridir. Diğer Türk lehçe ve ağızlarında olduğu gibi DLT şiirinde de yalın hâl eksizdir.

Oğrı tuzak uzattı (I-6) "Gizli bir tuzak kurdu.", *Tün kün* keçip irtelür (I-28) "Gece gündüz geçtikçe aranıyor." *Emdi yürek yırtılır*. (I-4) "Şimdi yürek ılır."

İLGİ HÂLİ (GENITIVE)

İlgi hâli, fonksiyon olarak diğer hâl eklerinden farklıdır. Diğer hâl ekleri, genel olarak, üzerine geldikleri isim ile daha sonra gelen fiil arasında ilgi kurarken, ilgi hâli, isim ile isim arasında anlam ilgisi kurar. Diğer bir deyişle ilgi hâli, daha çok güzerine geldiği isimle birlikte sonraki ismin anlamını tamamlar. Bu bakımdan ilgi hâli, hâl eki değil, *tamalayan eki* olarak değerlendirilmektedir.⁵ Ancak burada umumi geleneğe bağlı kalınarak ilgi hâli, hâl ekleri arasında verildi.

1. İlgi Hâli Şekilleri:

a. + nİng

Ek, ünlü ve ünsüzle biten bütün isimler üzerinde bu şekliyle kullanılmıştır.

İşitip ata *anang+ning* kirse kara orunka (LIX-6) "Mezara girince bıraktığı mal başkasının olur." Öç kek kamug *kişi+ning* yalnguk üze alım bil (LXI-1) "Öç ve hınç bütün insanların ardından koştuğu bir alacak gibidir." *Köl+ning* suwın küşerdi (LXI-47) "Gölün suyunu taşırdılar."

3 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985, s. 129

4 Divanü Lügati't-Türk'teki manzum parçaların metin ve satır numaraları için Prof. Dr. Talat Tekin'in *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* (TDK Yayınları, Ankara 1989) adlı eseri esas alındı.

5 Gürer Glüsevin bu ekin gramerlerimizdeki yerinin tekrar gözden geçirilmesini önermektedir. Bkz.: *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, s. 16.

b. +İng

İlgi hâli eki, bu şekliyle sadece şahıs zamirleri ve "kim" soru zamiri üzerinde kullanılmıştır.

b. 1. Şahıs Zamirleri Üzerinde:

Men+ing bile gengeşti (VII-1) "O benimle konuştu." Sürdi *men+ing* kutumrı (XIX-11) "Benim talihimi de götürdü." Sattı *men+ing* ayımı (XIX-16) "Benim ay (yüzlü kölemi) sattı." *Men+ing* tawar satıştı (XIX-18) "Hayvanlarımı sattı." Kaptı *men+ing* Kaymı (XIX-24) "Benim Kay (Boyundan olan kölemi) kaptı." Yüzüm *men+ing* sargarur (XXIX-4) "Benim yüzüm sararır." Özüm *men+ing* budursın (XXXIX-1) "Benim gönlüm bir bıldırcın olmuş." Yaşım *men+ing* sawrurur (XXXIX-6) "Gözyaşlarım etrafa savrulur." İklede *men+ing* adak (XL-1) Ayaklarım onun üzerine bastı." Emgek *men+ing* biling (LI-3) "Benim çektiğim zahmeti bilin." Tegür *men+ing* sawımını bilgeleke ay (LXXXIX-1) "Benim sözlerimi bilgili kişilere ulaştır ve söyle." Aydı *sen+ing* udu (XXX-5) Dedi senin ardın sıra ... " Birmiş *sen+ing* (turur) bil yalnguk tapar karınca (LIX-5) "Şunu bil ki vermiş olduğun şeyler (aslında) senindir. İnsanoğlu adeta boğazına tapar." Boynın *an+ing* kadırdım (VII-10) "Onların boyunlarını eğdirdim." Başı *an+ing* alıktı (VII-21) "Onun yarası azdı." Sözün *an+ing* kim tutar (VII-32) "Onun sözünü şimdi kim tutar." *An+ing* işin keçürdür (IX-1) "Onun işini bitirdim." Alsıkar öngin *an+ing* sözinge (XXXII-2) "Sözlerinin güzelliği karşısında aklı başından gider." Yelwin *an+ing* kim tutar (VII-32) "Onun sözünü şimdi kim tutar." Yelkin *an+ing* özi (XXX-10) "Kendisi (gönlümün) konuğu oldu." Yimi *an+ing* oglak (L-2) "Onun yediği oğlaktır. Aygıl *siz+ning* tapugçı ötnür yangı tabug (LIV-2) "Dedi ki hizmetkârınız (sizden) yeni hizmetler rica ediyor."

b.2. "kim" Soru Zamiri Üzerinde :

Bolsa *kim+ning* altun kümüş irle iter (XLIX-9) "Kimin altınları ve gümüşleri olursa (o kendisine) bir yurt edinir. Talkang *kim+ing* bolsa angar bekmes katar (LXII-2) Kimin kavrulup dövülmüş arpası varsa ona pekmez katar."

2. İlgi Hâli İçin Kullanılan Diğer Şekiller :

a. Eksiz +İ

Diğer lehçe ve ağızlarımızda olduğu gibi ilgi hâli DLT şiirinde de bazen ek-sizdir.

a.1. İsimler Üzerinde :

Ajun+ begi çertilür (I-32) "Dünyanın beyi yok oldu." *Ajun+* tını yılırdı (XLI-32) Dünyanın nefesi ısındı." Bilnip *ajun+* emgekin tükel ukar (LXXXIV-

14) "Dünyanın güneşi ve yıldızlar daima doğar." "Bilge *eren+* sawların algıl öğüt (LXV-1) Akıllı, bilgili adamların sözlerini öğüt olarak kabul et." *Erdem+* eti tınç-ıdı (I-39) "Erdemin etleri çürüyüp bozuldu." *Iwrık+* başı kazlayı (XXVI-5) "İbriğin başı kaz boynu gibi (dikilmiş)" *Ya+ körkinge* inanma (LXVI-5) "Baharın güzelliğine güvenme."

a.2. İyelik Ekleri Üzerinde:

İlgi hâli başta birinci teklik şahıs olmak üzere, iyelik ekleri üzerinde eksizdir.

Bağrı+ başın kartadım (XXVIII-10) "Bağrımın yarasını deştim." *Közüm+* yaşın yamladı (XXVIII-14) "Gözümün yaşını sildi." *Bardı közüm+* yarı (XXIX-9) "Gözümün nuru (sevgilim) gitti." *Közüm+* yaşı sawrulup kodı akar (LXXXIV-1) "Gözümün yaşı savrulup akar." *Aldı özüm+* konukı (XXIX-10) *Bedenimin* konuğunu (canımı) aldı." *Köksi+* ara ot tüter (VII-48) "Göğüslerinin arasında ateş tüter." *Ertiş suwı+* yimeki (V-5) "Ertiş suyunun yemekleri de ..."

a.3. Çokluk Eki Üzerinde :

Çokluk eki +lar üzerinde de ilgi hâli bazen eksizdir.

Alplar+ başın togradım (VII-3) "Yiğitlerin başını doğradım." *Alplar+* başın ol yuvar (VIII-4) "Yiğitlerin başlarını yuvarlıyor." *Taglar+* suwı akışdı (XLI-18) "Dağların suyu aktı." *Taglar+* başı ilerdi (XLI-22) "Dağların başı belirmeğe başladı."

YÜKLEME HÂLİ (ACCUSATİVE)

İsimlerin geçişli fillere kullanılışlarını sağlayan isim hâlidir.

1. Yükleme Hâli Şekilleri :

a. +(I)G

Yükleme hâli, bu şekliyle sadece isimler üzerinde kalmıştır.

Elgin taşup birmiş *aş+ıg* başra bakar (LXXXV-6) "Elleriyle verdikleri yemeği (konuğun) başına kakarlar." Kıkırıp *at+ıg* kemşelim (VI-9) "Nara atıp atlarımızı sürelim." Bütmiş *baş+ıg* kartadı (I-26) "Kapanmış yarayı deşti." *Edgülük+üg* körmedip ajun çıkar (LXXXIV-4) "İyiliği görmeden ömür biter." Andag *er+ıg* kim utar (VII-56) "Böyle bir adamı kim yener." Başlıg *köz+üg* yap-sama (XXXIV-2) "Yaralı gözlerini kapama." Kaçmış *kut+ug* irtedim (XXVIII-11) "Kaçmış olan mutluluğu aradım." Bulmuş *neng+ıg* sewer sen (LXI-7) "Elde ettiğin malı seversin." geçmiş *öd+üg* irtedi (I-27) "(Gönlüm) geçmiş zamanı aradı."

Yawlak küdez tılınğnı edgü *saw+ıg* tilengil (LXI-4) "Dilini sıkı tut, daima iyi sözler söylemeye çalış." Edgü *saw+ıg* edlese özke singer "(LXV-2) "İnsan) iyi sözleri dikkate alırsa o sözler işine siner."

Tamga suwı taşra çıkıp *tag+ıg* öter (XLIX-7) "Irmak suları taşarak dağların üstünden aşar." *Tag+ıg* atıp ugrasa özi kuyı yırtılır (YXXXVII-2) "Gelek niyetlenip bir dağı hedef alsa, dağın vadi ve dereleri param parça olur." Kölüm komı kopsa kalı *tam+gıg* iter (XLIX-5) "Gönlüm dalgalansa köşkün duvarını itip yıkar." *Tengri+g* üküş ögdümüz (IV-10) Tanrıyı çok övdük." Körklüg *ton+ug* özüngke tatlıg aş+ıg (LIX-1) "Güzel elbiseyi kendine (ayır), tatlı yiyeceği başkasına ..." Kara *tün+üg* keçürsedim (XXI-1) "Karanlık gecenin geçmesini istedim." Yawlak *yag+ıg* kaçurgan (II-6) "Kötü düşmanı kaçırtan." Kutlug *yay+ıg* tepsedi (XLI-58) "(Kış) kutlu yazı kıskandı." *Yetiken+ıg* kaçır sadım (XXI-3) "Yedi kardeşleri defalarca saydım." *Yigitler+ıg* işletü (XXVI-1) "Yiğitleri çalıştıralım."

b. +I

+ (I)G biçiminden gelişerek G erimesi sonucunda meydana geldiği sanılmaktadır.⁶ Yükleme hâli bu şekliyle DLT'te sadece zamirler ve iyelik ekleri üzerine gelmiştir.

b.1. Zamirler Üzerinde :

Emdi *men+i* kim tutar (VII-4) "Şimdi beni kim tutar." Men+i körüp yini agdı (XXII-8) "Beni görünce vücudu ürperdi." Tengde bile körse *men+i* ördek atar (XXIV-1) "(Bu) sular da benim ördek avına çıktığımı görünce ..." Awlap *men+i* koymangız (XXVIII-5) "Beni avlayıp bırakmayın" Oynap *men+i* argarur (XXIX-8) "Oynayarak beni yordu." Kördi *men+i* emleyü (XXIX-13) "(Sevgilim) beni gördü ve tedavi etti." Kadgu *men+i* torgurur (XXIX-16) Kaygı beni zayıflatıyor." Üdig *men+i* küçeyür tün kün turup yığılayı (XXXIII-1) "Aşk bana zulmediyor, gece gündüz ağlayıp duruyorum." Bulnar *min+i* öles köz (XXVIII-1) O baygın gözler beni avlıyor." Üdig *min+i* ar böri (IX-8) "(O hâlde) seni sırtlanlar yesin." Sen+i tiler üs ba (XV-4) Akbaba ve kurtlar seni yemek isteyecekler." Ardı *sen+i* kız bodı anıng tal (XXXVI-1) "Cariye seni aldattı. Çünkü onun vücudu fidan gibi." Kadgu *an+ı* torgurup (I-18) "Kaygı onları zayıflatı." Ajun *an+ı* yançardı (I-38) "Dünya onları ezip çiğnedi." Toydın *an+ı* köçürgen (II-10) Onları karargâhlarından çıkarıp göçürten ... Ölüm *an+ı* konukladı (III-7) "Ölüm onları konukladı." Emdi *an+ı* kim tutar (VII-24) "Şimdi onu kim tutabilir." Udın *an+ı* odgura (XIX-14) "Onu uykudan uyandır." Karşı körüp sagdıç *an+ı* uçmak atar (XLIX-2) "(Yaptırdığım köşkü gören dostlarım, onun güzelliği karşısında ona cinnet adını verir." Urmış ajun busugın kılmış *an+ı* balıg (LIV-2) "Felek pusu-

6 Mustafa Canpolat, "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kokeni Üzerine", *Turkolji Dergisi*, c. X, s. 1, DTCF Yayınları, Ankara 1992, sh 9-11

sunu kurmuş ve onu (gönlüm) yaralamıştır." Kaçan körse *an+ı* türk (LV-1) "Bir Türk'ü gördükleri zaman..."

İşaret zamirleri üzerinde sadece bir örneği var:

Emdi mun+ı aling (LI-2) "Şimdi bunu alın."

b.2. İyelik Ekleri Üzerinde:

Kaptı mening *Kayım+ı* (XIX-24) Benim Kay (Boyundan olan kölemi) kaptı." Sürdi mening *koyum+ı* (XIX-4) "Koyunlarımı sürüp götürdü." Kaz takı *kordayım+ı* (XIX-12) "Kaz ve kuğularımı sattı." Kizlep tutar *tayım+ı* (XIX-20) Taylarımı gizleyip elinde tutuyor." Alktı mening *yayım+ı* (XIX-28) Benim yazımı mahvetti." *Erdemin+i* öğrenipen ıška süre (LXIV-2) "Onun erdemini öğren ve öğrendiklerini uygula." Uya kadaş *oglin+ı* çınla bogar (LXXXIV-12) Akraba ve kardeş çocuklarını gerçekten boğuyor." İşıtip ata anangıng *sawların+ı* kadırma (LX-1) Anne babanın sözlerini işittiğin zaman (onları) reddetme."

c. +nİ

Eski Türkçede sadece zamirler üzerinde kullanılan bu şekil, DLT şiirinde isimler ve zamirler üzerinde kullanılmıştır.

c. 1. İsimler Üzerinde :

Açrup özüng öşerip *adnagu+nu* todurma (LX-6) "Kendini ölesiye aç bırakıp başkalarını doyurma." Torgurgalı *atım+nu* (XIX-10) "Az kalsın atımı mecalsiz bırakacaktı." Yaşnat kılıç *baş+nu* üze bakkıl yara (XVIII-1) "Kılıcını (düşmanının) başı üzerine parıldat, (ve öyle vur ki) başı yarılsın." *Bilig+ni* yüger men (XI-2) "Bilgiyi toplayıp yığarım." Alp *eren+i* üdürdüm (VII-9) "(Düşmanın) koçyiğitlerini seçip ayırdım." Kaldı yawuz uyuk körüp *ew+ni* yıkar (LXXXV-2) "Bir karartı gördüklerinde çadırlarını yıkan kötüler kaldı." *İdim+ni* öger men (XII-1) Rabbimi överim. "Edgermedip kodsı anı *il+ni* kunar (LXIX-2) "Düşmana kulak asılmayarak serbest bırakılırsa ülkeyi gaspedebilir." Agruk ağır *işing+ni* adnakuga yüdürme (LX-5) "Ağır ve zahmetli işini başkasının sırtına yükleme." Todgurmadı *itim+ni* (XIX-9) "Kipeğimi doyurmadı." *Kardu+nu* yinçü sakınmang (LXVI-1) Suda yüzen buz parçalarını inci sanmayın." *Köngül+ni* tüger men (XLI-3) Gönlümü düğümleyip bağlarım." Sürdi mening *kutum+nu* (XIX-11) "Benim talihimini sürdürdü." Tegür mening *sawım+nu* bilgeleke ay (LXXIX-1) Benim sözlerimi bilgili kişilere ulaştır ve söyle." Körüp *sü+ni* adıkladı (III-6) Askerlerimizi görünce şaşırıldı." *Tawaring+nu* saçmadıng. (IX-7) "Malını (cömertçe) dağıtmadın." YAwlak küdez *tuling+nu* edgü sawıg tilengil (LXI-4) "Dilini sıkı tut, daima iyi söz söylemeye çalış." *Tilek+ni* bular men (XLI-11) Dilediğini bulurum." *Ulug+nu* tiler men (XLI-9) "Büyüklüğü isterim." Ağır u+ni

uçursadım (XXI-2) Ağır uykunun uçup gitmesini diledim." Katıg *ya+ni* kura kördüm (XXII-3) Sert yayımı kuruverdim." Kığig bulup *yagı+ni* yirgü emes (LXIX-1) "Düşmanı küçük diye hakir görmemeli."

c. 2. Zamirler Üzerinde :

Biz+ni kamug engitti (VII-51) "Hepimizi hayretler içinde bıraktı." *Biz+ni* topa nelük (XXX-2) "Bizim tarafa nasıl (gidebildin)?" *Kim+ni* kalı satgasa küçin kewe (LXXVIII-2) "(Felek) kimi çiğneyip ezmek isterse onun gücünü zayıflatır."

2. Yükleme Hâli İçin Kullanılan Diğer Şekiller :

a. Eksiz + H

Yükleme hâli, daha çok üçüncü teklik şahıs iyelik eki üzerinde eksizdir. Diğer iyelik ekleri ve isim tabanları üzerinde fazla kullanılmamıştır.

a. 1. İsim Tabanlarında Kullanılışı :

Üç yerde "ajun" kelimesi üzerinde, bir örnekte de "kounk" kelimesi üzerinde kullanılmıştır.

Erdin *ajun+* sewirtür (I-11) "Dünyayı insanlarla boşaltır." Karlap *ajun+* yapsadı (XLI-59) "Kar yağdırdı ve dünyayı karla örtmek istedi." Tengri *ajun+* törüttü çıgtı udu tezginür (LXXXVI-1) "Tanrı dünyayı yarattı, felek ona uyararak döner." Tutgıl *konuk+* ağırık yadsun çawgın bodunka (LIX-2) "Konuğu iyi ağırla ki ününü herkese yaysın."

a. 2. Birinci ve İkinci Teklik Şahıs İyelik Ekleri Üzerinde :

Birinci teklik şahıs iyelik eki üzerinde sadece bir örnekte, ikinci teklik şahıs iyelik eki üzerinde üç örnekte kullanılmıştır.

Tingla *sözüm+* külgüsüz (XLIV-4) Sözlerimi gülmeksizin dinle." Boyda ulug bilge bolup *biliging+* ula (LVII-2) "Halk arasında büyük bilge olup, bilgini (herkese) yayasın." Ačrup *özüng+* öşerip adnağunı todurma (LX-6) "Kendini aç bırakıp başkalarını doyurma."

a. 3. Üçüncü Teklik Şahıs İyelik Eki Üzerinde :

Yükleme hâli, yetmişten fazla örnekte üçüncü teklik şahıs iyelik eki üzerinde eksiz kullanılmıştır.

Alpagutın+ üdürdü ((-2) "İyi savaşıyan yiğitlerini seçti." Anıng *alpın+* kıra bogdı (III-16) "Onların yiğitlerini yenip boğdular." *Evin+* *barkın+* batıgsadı (III-41) "Evinin barkını satmak istedi." Öğren anıng *biligin+* künde angar baru (LXIII-3) "Hergün ona gidip, onun bilgilerini öğren." Urmış ajun *busugin+* kılmış anı balıg (LIV-5) Felek pususunu kurmuş, ve onu yaralamıştır." *Esizlikin+* amurtsun

(XXVI-10) "Onun haşarılığını gidersin." Budraç *kanın+* irtelim (XVII-4) "Budraç'ın kanını isteyelim." Kırka kodtu *karın+* (XLI-15) "Karlarını kırlara bıraktı." *Kesmelerin+* kestimiz (IV-15) "Onların perçemlerini kestik." Karga kalı bilse *mungın+* ol buz sokar (LXXXI-3) "Karga belâyı bilse, buzu bile deler." *Nengin+* tutar bekleyü özi yimes (LXXXIV-9) "İnsanlar malı ellerinde sımsıkı tutup kendileri bile yemiyor." Ortuklukun+ söküştü (XIX-2) "Ortaklığı bozdu." Ödlele *öçin+* aldı mu (I-3) "Gelek öcünü aldı mı?" Alsıkar *ögin+* anıng sözinge (XXXII-2) "Sözlerinin güzelliği karşısında onun akli başından gider." *Ölüm+* kö-rüp yüzi ağdı (III-32) "Ölümü görünce onun yüzü değişti." *Saçın+* kıra mengdedi (VIII-7) "Saçını yolup kopardı." Kerip tutar ak *torın+* (XLI-14) "Ak ağlarını gerdiler." Körmedim ogı *tuza+* (XL-2) "(Kurduğum) gizli tuzağı görmedim." Erdem *yasın+* kurıştı (XLII-14) "Hüner yaylarını kurdular." Kuydı bulit *yagmurın+* (XLI-13) "Bulutlar yağmurunu döktü." közü *yaşın+* yamladı (XXVIII-14) "Gözümün ya,ını sildi." *Aşın+* "aşını" (II-1,5); *atın+* "atını" (I-7, III-10, VI-7); *boynın+* "boynunu" (II-3, III-38, VII-10,59); *erin+* "adamını" (III-27, IV-16, VII-50); *ewin+* "evini" (III-41, IV-19); *ilin+* "ilini" (IV-4, VII-50); *küçin+* "gücünü" (I-10, LXXXIII-2); *okin+* "okunu" (LXXXVII-1); *otin+* "ilacını" (IX-3, XLI-46); *otın+* "ateşini" (II-9); *özin+* "kendisini" (III-1, 33, XXXII-4); *sawların+* "sözlerini" (LXI-1); *sözin+* "sözünü" (VII-32, LXIV-1); *suwwın+* "suyunu" (IV-2, VI-2, 3, IX-6, XI-7, XLI-47); *süsin+* "askerini" (II-7, III-25, V-3, X-10, XII-1); *sütün+* "sütünü" (LXXV-4); *tüsin+* "tüylerini" (XXII-10); *yaygısın+* "düşmanını" (LXXIV-10); *yüzin+* "yüzünü" (LXI-3)

YÖNELME HÂLİ (DATİVE)

1. Yönelme Hâli Şekilleri :

DLT şiirinde yönelme hâli eki olarak sadece +GA kullanılmıştır.

Körklüg tonup *özüng+ke* tatlıg aşış *adın+ka* (LIX-1) "Güzel elbiseyi kendine, tatlı yiyeceği başkasına ayır." Agruk ağır işingni *andaku+ka* yüdüme (LX-5) "Ağır ve zahmetli işlerini başkasına yükleme." Tutgıl konuk ağırlık yadsun çawın *bodun+ka* (LIX-2) *Biz+ke* kelip öç öter (VII-40) "Bizim üstümüze gelip öç almak istiyorlar." TAwar körüp üsleyü *es+ke* çokar (LXXXIV-6) "Nerede bir mal görürlerse akbabaların leşe konduğu gibi üzerine saldırıyorlar." Tegme iwet *ış+ka* körüp turgıl ele (LVII-5) "Hiçbir işe acele ile girişme, önce bir düşün ve yavaş ol." Ogı yawuz *ıtla+ka* (IV-7) "Hırsız ve aşağılık köpeklere doğru..." Kaldım erinç *kadgu+ka* (XXXIII-4) "Kaygı ve keder içinde kaldım." *Kalmışın+ga* ilendi (VII-15) "Yaptıklarına (pişman olup) ilendi." Kılıç *kın+ka* küçün sıgıdı (III-20) "Kılıç kınına güçlkle sıgıdı." *Kış+ka* itin kelse kalı kutlug yay (LXXXVV-1) "Mübarek yaz geldiğinde bile kışa hazırlan." *Koldaçın+ka* ming yagak (LXXXVII-1) "Dilenciye bin ceviz." Yay *körkin+ge* manma (LXVII-11) "Baharın güzelliğine fazla güvenme." Birgeler özin anıng *közin+ge* (XXXII-4) "Onun güzel gözleri için can verirler." *Kuş+ka* bolup et (XV-3) "(Kurda) kuşa yem ol." Bardı eren

konuk körüp *kut+ka* sakar (LXXXV-1) "Bir konuk gördüğünde bunu mutluluk sayan insanlar ölüp gitti." Terken Katun *kutın+ga* mendin tegür koşug (LIV-1) "Terken Hatun hazretlerine benden bir kaside sun." Tapdu *man+ga* ilindi (VII-13) "Tapdu, bana tutsak oldu." (*man+ga* biçimi için bkz.: X-12, XV-1, XXVIII-13, XXIX-2, 7, 14, XXXI-1, LXXVI-1, LXXVI-1) Awçı yaşıp tuzak tapa *meng+ge* yakar (LXXXI-4) "Avcı pusuya yattığında o tuzaktaki yeme bakar." Bulmadık *neng+ke* sewinmeng (LXXVI-3) "Bulmadığınız şeye sevinmeyin." Kalmış tawar adının kirse kara *orun+ka* (LIX) "Mezara girince geride bıraktığı mal başkasının olur." Edgü sawıg edlese *öz+ke* singer (LXV-2) "İyi sözler dikkate alırsa, o sözler insanın içine siner." ming kişi yulğı bolup *özin+ge* (XXXII-3) "Yolda yürürken sana rastlarsa ..." (*san+ga* biçimi için bkz.: LI-1, LXIII-1, LXX-2, LXXXIX-1) Alsıkar ögin aning *sözın+ge* (XXXII-2) "Sözlerinin güzelliği karşısında akli başından gider." kalwa körüp kaşgalakı *suw+ka* batar (XXIV-2) "Temrensiz okumu (bile) görseler kaşkalaklar suya dalar." Andag *sü+ke* kim yeter (VII-52) "Böyle bir askere kim karşı koyabilir." Uygurdaki *Tatla+ka* (IV-6) "Uygur ülkesindeki Tatlara ..." Idgil meni *tokış+ka* yöwgil *man+ga* ulaga (LXXVI-2) "Bana bir at ver ve beni savaşa gönder." Emlölür közüm aning *tozın+ga* (XXXVII-2) "Ayağının tozu gözlerime merhem oluyor." Awlalur özüm aning *tuzın+ga* (XXXVII-1) "Gönlüm onun cazibesine kapılıp tuzağa düşüyor." Koşnı konum *ugış+ka* kılğıl angar ağırlık (LVIII-1) "Konu-komşuya, hısım-akrabaya saygı göster ve ikramda bulun." *Yer+ke* tegip sürtülür (I-40) "Yere değip sürükleniyor." *Yın+ka* yana kurgüsüz (XLIV-16) "Artık hiçbiri ine giremeyecek." Ötrük utun oğrılau *yüz+ke* bakar (LXXXV-5) "Hırsız gibi konuğun yüzüne bakarlar." Koygaşup yatsa aning *yüzın+ge* "Biri onun koynuna girip yüzüne baksa ..."

2. Yönelme Hâli İçin Kullanılan Diğer Şekiller :

Eksiz H

Yönelme hâli üç örnekte eksiz kullanılmıştır.

Çağrı alıp *arkun+* münüp *arkar+* yeter (XXIII-1) "(Yiğit eline) şahin alıp küheylan atına biner ve dağ keçilerine yetişir." *Tosun+* münüp sekirtsün (XXVI-9) "Hiç binilmemiş taya binip koştursun."

BULUNMA HÂLİ (LOCATIVE)

1. Bulunma Hâli Şekilleri :

+DA

DLT şiirinde bulunma hâli için kullanılan biricik şekildir. Bulunma hâli bu şekli ile, asıl fonksiyonunda sadece kişi zamirleri ve "boy" kelimesi üzerinden kullanılmıştır. Fazla örneği yoktur.

Boy+da ulug bilge bolup bilging ula (LVII-2) "Halk içinde üyük bilge olup, bilgini herkese yayasın." *Men+de* tınar kargılaç (XLII-26) "Kırlangıçlar da bende huzura kavuşur." Yawlak yağı *men+de* tınar kargılaç (XLIII-3) "Kötü düşman da benim zamanımda sakinleşir." *Men+de* bulnur sewinç otı kadgu atar (XLIX-1) "Sevincin ilâcı bende bulunur, (bu ilâç) kaygı giderir." Em sem (köngül) tilenip *siz+de* bulur yakıg (LIV-6) "Gönlüm derdine derman arayıp durdu, dermanı (yakıyı) sizde buldu."

2. Ayrılma Hâli Şekilleri :

a. +DIn

Ayrılma hâli için en fazla kullanılan şekildir.

Yağı *an+dın* yawaldı mat (III-22) "Düşman bu yüzden yavaşladı." (*an+dın* için bkz.: XXVIII-3, XL-3) *At+tın* tüşüp yügrelim (VI-14) "Attan inip yürüyelim." Yağı *beg+din* udukladı (III-5) "Düşman (başlarındaki) beyden (dolayı) uyukladı." *Er+din* ajun sewritür (I-11) "Dünyayı insanlardan boşaltır." *Han+dın* basut tilerler (V-19) "Hakandan yardım diliyorlar." Terken Katun kutınga *men+din* tegür kuşug (LIV-1) "Terken Hatun hazretlerine benden bir kaside sun." *men+din* için bkz.: LVII-1, LXII-1) Uygur *Tat+tın* yufga alıp yumgın satar (LII-2) "Uygur tatından ucuza alıp toptan satıyor." *Toy+dın* anı köçürgen (II-10) "(Düşmanı) karargahından göçürten..." Emd *u+dın* odundu (VII-53) "Şimdi uykudan uyandı." (*u+dın* için bkz.: XIX-14, XXIX-2)

b. +DAn

Daha çok güney-batı (Oğuz grubu) lehçelerinde kullanılan bu şeklin DLT şiirlerinde sadece üç örneği vardır.

Bükün+den ol yazıldı (XLI-30) "O tomurcuklarından çözüldü." *Sen+den* kaçar sundılaç (XLII-25) "Çayır kuşları senden kaçar" Sermemiş *süt+ten* kayak (LIII-2) "süttün kaymak süzülmüş."

2. Ayrılma Hâli İçin Kullanılan Diğer Şekiller :

+dA

Köktürk abidelerinde hem bulunma hem ayrılma hâli fonksiyonuyla kullanılan bu şekil, sonraki dönemlerde yer yer ayrılma hâli görevinde kullanılmıştır.⁷ DLT şiirlerinde şu örnekleri tespit ettik:

Yir+de kopa adrışur (XLI-32) "Yerden biterek birbirlerinden ayrılır." *Sen+de* kopar çadanlar (XLII-9) "Çıyanlar senden dolayı ortaya çıkar." *Mun+da*

7 Gürer Gülsevin, a.g.e. s. 58; Ahmet Buran, a.g.e. s. 221; A. von Gabain (çev. M. Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 64.

narı keslinür (LV-4) "bundan sonra kesilir, biter." *Tıl+da* çıkar edgü söz (LXVII-4) "Dilinden daima iyi sözler çıkar."

VASİTA HÂLİ (INSTRUMENTAL)

a. +(I)n

DLT'te en fazla kullanılan vasıta hâli şeklidir.

Tögüz *at+ın* yarıştı (VII-7) Alnı akıtmalı atla koşturdum." Bakkıl angar *edgülik+ün* agz+ın küle (LVII-4) "Ona iyilikle ve gülümseyerek bak." *Elg+in* toşup birmiş aşığ başra bakar (LXXXV-6) "Elleriyle verdikleri yemeği konuşun başına kakarlar." *Kotkılık+ın* tapıngıl kodgıl küwez narı (LXII-4) "Ona alçak gönüllülükle hizmet et; gururu ve kibri bırak." Kingin *köz+ün* bakıştı (III-18, XLII-2) "Kızgın gözlerle bakıştılar." Kılıç kınka *küç+ün* sıgıdı (III-20, 24) "Kılıç kınına güçlülükle sıgıdı." Kılca *küç+ün* bolmas anı tok bay (LXXXIII-2) "Onu zorla tok ve zengin yapmanın imkânı yoktur. Er at *men+in* tawrayur (XLII-6) "İnsanlar ve atlar benimle güçlenir." *Öç+in* kek+in ırteşür (VII-46) "İntikam hırsı ve öfkeyle araştırıyorlar." *Saranlık+ın* yığılayı altın yıgar (LXXXIV-10) "Cimrilikle ağlayıp sızlayarak altın biriktiriyorlar." Yuwka *suw+un* suwlama (XIX-23) "İncecik su ile sulunma." Kalkan *süngün+n* çamşalım (VI-10) "Kalkan ve mızraklarımızla dala- lım." Kördi közü *tawrak+ın* yurtı kalıp ağlayı (XXXIII-2) "Gözlerim onun aceleyle çekip gittiğini ve yurdumun bomboş kaldığını gördü." Yılki *yaz+ın* edle- nür (XLII-21) "Hayvanlar baharda iyileşir."

b. +le

Sadece tün kelimesi üzerinde iki yerde kullanılmıştır.

Tün+le bile bastımız (IV-13) "Geceleyin baskın yaptık." Tün+le bile köse- lim (VI-1) "Geceleyin göçelim." Vasıta hâli için başka bir şekil kullanılmamıştır.

EŞİTLİK HÂLİ (EQUATIVE)

1. Eşitlik Hâli Şekilleri :

+ça

DLT şiirlerinde eşitlik hâli için sadece +ça eki kullanılmıştır. Bu şekil, "bar" kelimesi ile kalıplaşmış olarak görülmektedir. Fazla örneği ve başka şekli yoktur.

Yulug *bar+ça* manga yıgıdı (X-12) "Kurtulmaklık olarak çok mal getirip hepsini önüme yıgıdı." *Bar+ça* kelip yumıttı (XII-2) "Hepsi gelip toplandı." *Bar+ça* bile ayruk tayak (LXXVII-2) "Hepsi ile birlikte bir deynek veririm."

SONUÇ

DLT şiirlerinde kullanılan hâl ekleri, tabii olarak, diğer lehçe ve ağızlarımızdaki eklerden pek farklı değildir. Bu eklerin bilinen şekilleri dışındaki

şekil ve fonksiyonlarının ise, büyük ölçüde manzum metnin vezin-kafiye endişesinden kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir.

1. Yalın Hâl (Nominative) :

Yalın hâl Türk dilinin genelinde olduğu gibi DLT şiirlerinde de eksizdir.

2. İlgi Hâli (Genetive) :

İlgi hâli, isimler üzerinde *+nIng* biçimindedir. Ek bu şekliyle, hem ünlü hem de ünsüzle biten kelimeler üzerinde, hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmıştır. İlgi hâli, birkaç örnekte, isimler, iyelik ekleri ve çokluk eki üzerinde eksizdir.

3. Yükleme Hâli (Accusative) :

Yükleme hâli için asıl şekil olarak isimler üzerinde *+(I)G*, *+nI*, zamirler ve iyelik ekleri üzerinde de *+I* ekleri kullanılmıştır. Yükleme hâli başta üçüncü teklik şahıs iyelik eki *+(s)In* olmak üzere, birkaç isim tamlaması ve diğer işelik ekleri üzerinde eksizdir.

4. Yünelme Hâli (Dative) :

DLT şiirlerinde asıl yönelme hâli eki olarak sadece *+GA* kullanılmıştır. birkaç örnekte eksizdir.

5. Bulunma Hâli (Locative) :

Bulunma hâli için sadece *+DA* eki kullanılmıştır. Fazla örneği yoktur.

6. Ayrılma Hâli (Ablative) :

Asıl ayrılma hâli olarak daha çok *+DIn* şekli kullanılmıştır. Sadece üç örnekte de *+DAn* kullanılmıştır. Ayrıca *+DA* eki de birkaç örnekte ayrılma hâli için kullanılmıştır.

7. Vasıta Hâli (Instrumental) :

DLT şiirlerinde en fazla kullanılan asıl vasıta hâli eki *+(I)n'* dir. *+I* şekli ise sadece iki örnekte "tün" kelimesi üzerinde kullanılmıştır.

8. Eşitlik Hâli (Equative) :

Bu hâl için *+ça* eki kullanılmıştır. Sadece "bar" kelimesi ile birlikte kalış-lapmış olarak kullanılan eşitlik ekinin başka örneği yoktur.